

Nowoczesność i tradycjonalizm w sztuce sepulkralnej Cmentarza Łyczakowskiego we Lwowie. Tendencje, przykłady i twórcy

Modernity and traditionalism in the sepulchral art of the Lychakiv Cemetery in Lviv. Tendencies, examples and artists

<https://doi.org/10.34766/fer.v60i4.1319>

Aneta Borowik^a

a Aneta Borowik, <https://orcid.org/0000-0003-0157-7074>, Uniwersytet Śląski w Katowicach

Abstrakt: Artykuł ma charakter inicjujący badania nad stylem Art Déco i modernizmem w sztuce sepulkralnej Cmentarza Łyczakowskiego we Lwowie. Zaprezentowano w nim grupę dzieł wybranych na podstawie kryteriów stylistycznych oraz wysokiej jakości artystycznej i naukowej. Wykorzystano tradycyjne metody badawcze związane z historią sztuki to jest analizę formalną, ikonograficzną i ikonologiczną ze względu na to, że badania nad formą architektoniczno-rzeźbiarską grobowców i nagrobków Cmentarza Łyczakowskiego we Lwowie znajdują się wciąż w początkowym stadium. Badania wykazały różnorodność kierunków architektonicznych w sztuce sepulkralnej powstającej w pierwszym trzydziestoleciu XX w., od tendencji neoklasycystycznych, poprzez Art Déco i tak zwany styl wschodnio-małopolski, aż po awangardowy modernizm. Doprowadziły do wyodrębnienia grup grobowców z Cmentarza Łyczakowskiego we Lwowie reprezentatywnych dla popularnych kierunków architektonicznych w tym czasie. W artykule wskazano na cechy i podłoże ideowe tych tendencji oraz zaprezentowano środowisko twórców – lwowskich architektów, rzeźbiarzy, dekoratorów i kamieniarskich, w tym krąg związany z pracownią kamieniarską Tadeusza Iwanowicza, do którego należeli m. in. architekci Bronisław Wiktor oraz Wincenty Witold Rawski. Badania doprowadziły do wniosku, że sztuka sepulkralna, która powstawała na Cmentarzu Łyczakowskim we Lwowie w pierwszym trzydziestoleciu XX w. podlegała intensywnym zmianom od neoklasycyzmu, poprzez Art Déco i styl wschodnio-małopolski aż po awangardowy modernizm. Było to spowodowane dynamiką rozwoju architektury w tym czasie, ale także po prostu modą na określone formy. Rozwojowi sztuki sepulkralnej sprzyjała wysoka świadomość artystyczna jej twórców: właścicieli firm kamieniarskich, architektów, dekoratorów i rzeźbiarzy.

Słowa kluczowe: Art Déco, Cmentarz Łyczakowski we Lwowie, modernizm, neoklasycyzm, sztuka sepulkralna

Abstract: The article bears a character of initial research on the Art Deco style and modernism in the sepulchral art of the Lychakiv Cemetery in Lviv. A group of art objects chosen on the basis of stylistic criteria and high artistic and scientific values is presented. Traditional research methods of art history such as formal, iconographic and iconological analyses were used due to the fact that research on the architectural and sculptural form of the sepulchres and tombs in the Lychakiv Cemetery are still in its initial stage. The research showed the variety of architectural trends in the sepulchral art of the first thirty years of the 20th century, starting from neoclassical tendencies, through Art Deco and so-called eastern Lesser Poland style, up to avant-garde modernism. It resulted in a distinction of a group of tombs in the Lychakiv Cemetery in Lviv representative for popular architectural trends of that time. The article points to the features and ideological base of those tendencies and presents the environment of Lviv artists – architects, sculptors, decorators and stonemasons, including a circle linked to Tadeusz Iwanowicz stone workshop, to which belonged, among others, Bronisław Wiktor and Wincenty Witold Rawski. The research led to a conclusion that the sepulchral art created in the Lychakiv Cemetery in Lviv in the first thirty years of the 20th century was a subject to intensive changes starting from neo-classicism, through Art Deco and eastern Lesser Poland style up to avant-garde modernism. All of this was caused not only by the dynamics of architecture development of this time, but also by fashion for specific forms. The development of sepulchral art was fostered by a high artistic awareness of its creators: stone workshop owners, architects, decorators and sculptors.

Keywords: A Funeral Art, Art Deco, Modernism, Neoclassicism, The Lychakiv Cemetery in Lviv

Wprowadzenie

Cmentarz Łyczakowski we Lwowie to jedna z najstarszych europejskich nekropolii, której początek wyznacza 1786 rok (Nicieja, 2011, s. 14). Ma bogatą literaturę tematu, poświęconą różnorodnym aspektom jego istnienia: dziejom, pochowanym

zasłużonym postaciom, ale również architekturze sepulkralnej i rzeźbie (Figol, Krysa 2006; Łupij, 1996; Nicieja, 1988, 1990a, 1990b, 1998, 2011). W ostatnim dziesięcioleciu Fundacja Dziedzictwa

Kulturowego przeprowadziła inwentaryzację znacznej części nagrobków, którą w postaci kart obiektów opublikowano w Internecie¹.

We wspomnianych publikacjach zawarto podstawowe informacje dotyczące formy i ikonografii wybranych grobowców i nagrobków oraz ich autorów. Nicieja (1990 b) zaprezentował przede wszystkim dzieła z XIX w., poświęcając niewiele miejsca obiektom z pierwszego trzydziestolecia XX w. Brak jest kompleksowych opracowań, w których przeanalizowano by je dokładniej, pogrupowano przyjmując określone kryteria (na przykład stylistykę lub twórcę), czy też określono ich wartość artystyczną. Dlatego też w niniejszym artykule chciałabym zaprezentować grupę grobowców, wybraną na podstawie zarówno kryteriów stylistycznych, jak i wysokiej jakości artystycznej i naukowej związanej z osobami projektantów czy rzeźbiarzy. Artykuł ma charakter inicjujący badania nad stylem Art Déco i modernizmem w sztuce sepulkralnej Cmentarza Łyczakowskiego we Lwowie.

Forma i dekoracja grobowców i nagrobków są zazwyczaj dość skonwencjonalizowane i nieczęsto reprezentują wysoką jakość artystyczną. Nie inaczej jest w przypadku historycznych nekropolii takich jak lwowski *Ogród snu i pamięci*, gdzie dzieła przeciętne, często wykonane jako typowe w zakładach kamieniarskich występują równolegle z dziełami wybitnymi, projektowanymi indywidualnie przez utalentowanych architektów i rzeźbiarzy. Do analizy wybrałam grupę grobowców, które powstawały pod wpływem kierunków modnych w pierwszym trzydziestoleciu XX w. i uznanych wówczas za nowoczesne: klasycyzmu lat 20. i 30., Art Déco i modernizmu, również w odmianie awangardowej. Wykorzystałam tradycyjne metody badawcze związane z historią sztuki – analizę formalną, ikonograficzną i ikonologiczną ze względu na to, że badania nad formą architektoniczno-rzeźbiarską grobowców i nagrobków Cmentarza Łyczakowskiego we Lwowie znajdują się wciąż w początkowym stadium. Niniejszy artykuł stanie się również okazją do prezentacji środowiska twórców działających wówczas we Lwowie: architektów, rzeźbiarzy i kamieniarzy.

Dla tej części nieocenioną pozycją jest książka Jurija Biriułowa pt. *Rzeźba lwowska od połowy XVIII wieku do 1939 roku* z 2007 r. (Biriulow, 2007).

1. Neoklasycyzm lat 20 i 30. XX wieku

Neoklasycyzm to styl uniwersalny, który był chętnie wykorzystywany do wznoszenia różnych typów budowli, również grobowych. Formy klasyczne kojarzyły się z ideałem, pięknem, ponadczasowością, trwałością, szlachetnością – określenia można by mnożyć. Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości neoklasycyzm powrócił jako propozycja stylu narodowego, co przyczyniło się do wzrostu jego popularności, szczególnie w budynkach użyteczności publicznej, których mecenasem było odrodzone państwo (Olszewski, 1967). Neoklasycyzm lat 20. i 30. XX w. występował w dwóch podstawowych odmianach: dosłownej, w której naśladowano określone formy antyczne na przykład kolumnę, gzyms, ornament oraz zmodernizowanej, w której inspirowano się charakterem architektury antycznej, na przykład jej proporcjami, harmonią czy rytmem.

W tej części artykułu zostaną zaprezentowane wybrane przykłady architektury sepulkralnej o formach neoklasycznych, zrealizowane w obu wymienionych odmianach.

Jednym z najbardziej okazałych jest grobowiec rodziny Białobrzezskich zrealizowany w formie kaplicy [il. 1]. Jej fasadę tworzą zdwojone pary toskańskich kolumn dźwigających fragment belkowania i wysoką attykę z inskrypcją: „Z BIAŁOBRZEGÓW ABDANK BIAŁOBRZESCY”. W głębokiej, arkadowej wnęcie znajduje się prostokątne wejście, a nad nim płaskorzeźbiony herb Abdank w kartuszu z girlandami. Architektura grobowca to przykład charakterystycznego dla lat 20. monumentalizmu inspirowanego tradycją antyku rzymskiego.

Dosłowne odwołanie do greckiego klasycyzmu, pozbawione znaczenia narodowego, odnajdziemy w kompozycji grobowca Oswalda Balzera, profesora Uniwersytetu Lwowskiego i dyrektora Archiwum

¹ <https://cmentarzlyczakowski.pl>

Ilustracja 1. Grobowiec Białobrzeskich, lata 20. XX w., fot. A. Borowik, 2019.

Ilustracja 2. Grobowiec Balzerów, ok. 1933 r., fot. A. Borowik, 2019.

[il. 2]. Jego fasada nawiązuje do form antycznych i składa z wnęki flankowanej parą krępych, kanelowanych kolumniek w stylu doryckim. Na wysokiej i masywnej attyce umieszczono inskrypcję wykonaną stylizowaną majuskułą: „DEO ET PATRIAE/SERVIEBANT”.

W drugiej połowie lat 20. i w latach 30. XX w. zazwyczaj nie traktowano odniesień do antyku w sposób dosłowny, a raczej modernizowano je i korzysta-

Ilustracja 3. Grobowiec Edmunda Żychowicza, ok. 1924 r., fot. A. Borowik, 2019.

no z jego ogólnych zasad estetycznych: harmonii, symetrii, proporcji i rytmu. Jako przykłady można wskazać liczne grobowce na Łyczakowie, w tym architekta i konserwatora Edmunda Żychowicza (1870-1924), (Łoza, 1954, s. 349-350) [il. 3]. Cechuje go prostota – to wykonany z różowego piaskowca prostopadłościan z narożnikami opiętymi lizenami, nakryty masywnym zwieńczeniem będącym parafrazą antycznego przyczółka z akroterionami. Wrażenie dostojności wzmacnia mocne wysunięcie pokrywy przed lico ścian. Dekoracja bardziej dosłownie nawiązuje do antyku – skrzynię obiega fryz z kimationu, a w tympanonach umieszczono wieńce laurowe i palmy. Inskrypcję wykonano rzymską kapitałą – jest lakoniczna, sprowadza się do imienia i nazwiska zmarłego.

Podobna stylistyka znalazła zastosowanie w skromniejszych realizacjach np. u Rudrofów (ok. 1931 r.) czy Mikołajczykiewiczów (ok. 1930, pracownia Iwanowicza). Wśród nich pojawiały się rozwiązania typowe np. u Schneidrów i Halikowskich.

2. Art Déco i jego lokalna odmiana – styl wschodnio-małopolski

Na początku drugiego dziesięciolecia XX w. pojawiła się nowa konwencja dekoracyjna o indywidualnym charakterze – Art Déco, która w odrodzonym państwie polskim otrzymała głębsze, narodowe znaczenie. Miała dwie główne odmiany: Szkołę krakowską (Olszewski, 1966, s. 72-128) oraz tzw. styl wschod-

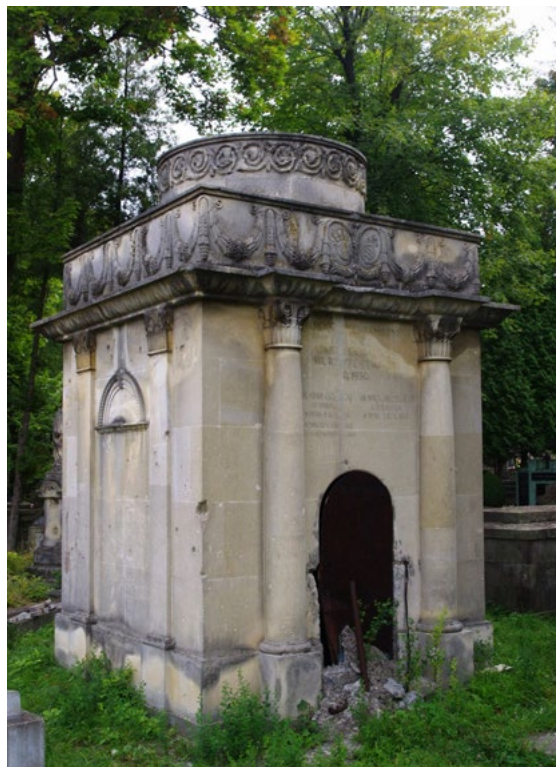

Ilustracja 4. Grobowiec Zofii ze Zwisłockich Juhrowej, ok. 1924 r., fot. A. Borowik, 2019.

nio-małopolski występujący głównie we wschodnich województwach II Rzeczypospolitej (Borowik, 2012, s. 207-254). Druga z nich charakteryzowała się stylizowaniem wzorów historycznych, głównie renesansowych, manierystycznych i barokowych oraz występowaniem bujnej i plastycznej dekoracji geometryczno-roślinnej, której formy ewoluowały od obłości po ostre, kryształkowe kształty (Borowik, 2015, s. 208-226).

Jednym z pierwszych przykładów realizacji w tej stylistyce był grobowiec Zofii ze Zwisłockich Juhrowej (1887-1924) zwany „Domkiem Zosienki”, zaprojektowany przez W. Rawskiego i wykonany w pracowni T. Iwanowicza [il. 4] (Borowik, 2010, s. 145-164). Prostopadłościenny sarkofag nakryto dwuspadową pokrywą. Fasadę zwieńczono attyką z kartuszem – oba te elementy pokrywa bujny i plastyczny, roślinno-geometryczny ornament w stylu wschodnio-małopolskim, a w kartuszu umieszczono inskrypcję: „DOMEK ZOSIENKI” wykonaną w całości kapitalikami o kaligraficznym kroju. Wspomniany ornament występuje także w obramieniu płyty wejścia do grobowca, na bokach sarkofagu w formie dużych krzyży oraz w elementach metaloplastycznych.

Najbardziej okazałym grobowcem, w którym wykorzystano motywy Art Déco jest klasycyzująca kaplica Gorajskich z 1930 r. projektu W. Rawskiego, wykonana przez T. Iwanowicza, a ufundowana przez hr. Jadwigę z Gorajskich Rzysszczewską [il. 5]. Jest to kamienna, kubiczna budowla na rzucie kwadratu w wysoką attyką i zwieńczeniem w formie niskiego tamburu. Bezokienne elewacje urozmaicono wielkim

Ilustracja 5. Grobowiec Gorajskich, 1930, fot. A. Borowik, 2019.

Ilustracja 6. Grobowiec Glattych, Lefkich i Piotra Tarnawieckiego, lata 20. XX w., fot. A. Borowik, 2019.

porządkiem pilastrów i półkolistymi płycinami, a reprezentacyjną fasadę – parą półkolumn flankujących półkoliste wejście. Attykę oraz tambur pokrywa zgeometryzowany roślinny ornament układający się w girlandy i woluty.

Ilustracja 7. Grobowiec Strońskich, ok. 1928-1929, fot. A. Borowik, 2019.

Najlepsze przykłady omawianego kierunku zaprojektowali architekci i konserwatorzy Bronisław Wiktor i Wincenty Witold Rawski. Wśród nich można wymienić dwa okazałe grobowce: Glattych i Lefkich oraz Strońskich.

Grobowiec Glattych i Lefkich (w 1961 r. pochowano w nim architekta Piotra Tarnawieckiego) powstał według projektu B. Wiktora [il. 6]. Jego forma i dekoracja swobodnie trawestuje rodzimy „sarmacki” barok. Skrzyniowy, otrzymał rozłożystą fasadę. Jej środek zajmuje nieco wysunięta do przodu aedícula złożona z dwóch par krępych kolumniek wspierających postrzępiony szczyt ozdobiony kwiatowo-ornamentalnym krzyżem i inskrypcją: „RODZINA GLATTYCH I LEFKICH/1860 PIOTR TARNAWIECKI 1961”. Po zewnętrznych stronach kolumn umieszczono figury aniołów trzymających kwiaty. Boczne partie dekorują krępe pilastry z monstrualnymi kapitelami i olbrzymimi wolutami, które pokrywa bujny ornament w konwencji stylu wschodnio-małopolskiego.

Grobowiec Strońskich projektu W. Rawskiego został wykonany ok. 1928-1929 r. w pracowni T. Iwanowicza. Wyróżnia go okazała figura Matki Boskiej Immaculaty [il. 7], a głównym akcentem fasady jest wysoka płycina otoczona bogatym roślinno-geometrycznym ornamentem w stylistyce Art Déco. W bocznych, gładkich partiach umieszczono inskrypcje z informacją o zmarłych. Przedpole ukształtowano jako kwietnik ujęty w kamienne obramienie, z latarniami przymocowanymi do jego naroży (nie zachowały się).

Ornament Art Déco często „inkrustuje” fragmenty grobowców np. Dedeczyków, Bendłów, Bodnarów, Arnoldów, Balickich-Kienzlerów i Borthów-Mazurkiewiczów, Anców czy Felsztynów. Bujna dekoracja zazwyczaj szczelnie pokrywa wyznaczoną część kompozycji i jest świadomie skonstrastowana z gładką powierzchnią jej pozostałych partii.

3. Modernizm klasycyzujący i awangardowy

Modernizm to kierunek, który w architekturze oznaczał odejście od historyzmu, poszukiwanie prostoty i dążenie do funkcjonalności. Te tendencje doprowadziły do powstania funkcjonalizmu, w którym funkcję wysunięto na pierwszy plan i podporządkowano jej zarówno elementy techniczne takie jak materiał czy konstrukcja, jak i estetykę, czyli formę.

Modernizm w architekturze sepulkralnej najczęściej występuje w dwóch odmianach: klasycyzującej i awangardowej. Pierwszą z nich wyróżnia symetria i harmonijny wyraz uzyskany przez odpowiednie proporcje – staranne zakomponowanie wobec siebie poszczególnych części. W tej grupie istotną rolę odgrywają inskrypcje wykonywane prostym modernistycznym liternictwem, często same w sobie traktowane jako ornament.

Warto przyjrzeć się tego rodzaju grobowcom. Modernistyczny, ale też o klasycznej kompozycji jest grobowiec Tadeusza Obmińskiego – wybitnego architekta i profesora Politechniki Lwowskiej [il. 8]. Jego projekt opracował około 1932 r. Józef Różyński (Biriulow, 2007, 265). Został wykonany z różowego piaskowca. Na wysokim dwustopniowym cokole ustawiono sarkofag z pokrywą o wklęsłych narożnikach. Na dłuższym boku znajduje się płycina z niewielkim krzyżem i inskrypcją wykonaną zwężonym bezszeryfowym, dwuelementowym liternictwem: „Dr Tadeusz Obmiński/Profesor Politechniki/1871-1932”.

Kolejnym, bardziej kameralnym przykładem jest grobowiec rodziny Baschów – Karola (1844-1906) i Julii z Czerników (1858-1934) wykonany w pracowni kamieniarskiej T. Iwanowicza z dużych bloków różowego piaskowca [il. 9]. To masywny prostopadłościan z frontem w formie głębokiego

Ilustracja 8. Grobowiec Tadeusza Obmińskiego, ok. 1932 r., fot. A. Borowik, 2019.

Ilustracja 9. Grobowiec Baschów, lata 30. XX w., fot. A. Borowik, 2019.

portalu, w którym umieszczono płytę z inskrypcją będącą ważnym elementem kompozycji, wykonaną geometrycznym, jednoelementowym liternictwem w stylu Art Deco. Ten typ nagrobka cieszył się na Łyczakowie w latach 30. dużą popularnością (zastosowano go np. u Bratrów).

Interesującą grupą grobowców są te wzniesione w stylistyce skrajnego, awangardowego modernizmu. Cechuje je brak odniesień do form historycznych oraz kompozycja zbliżona do dzieł plastyki abstrakcji geometrycznej – stosowanie kubicznych form, dbałość o ich wzajemne relacje, często również asymetria. Nową cechą jest zerwanie z tradycyjnym podziałem na prostopadłościenną tumbę i dekoracyjną fasadę. Grobowce zaczynają przypominać abstrakcyjne, zgeometryzowane rzeźby. Ich kompozycje są otwarte przez co przestrzeń wokół nich odgrywa istotną rolę. Pojawia się także swoisty funkcjonalizm – rozliczne występy i wnęki pełnią różne funkcje, na przykład ławeczki dla rodziny, półki na znicze czy kwietnika.

Poniżej zostaną omówione przykłady realizacji reprezentatywnych dla tej grupy, o ustalonym autorstwie oraz wysokiej klasie artystycznej.

Okazały grobowiec rodziny Gyurkovichów powstał w pracowni kamieniarskiej T. Iwanowicza [il. 10]. Jego projekt architektoniczny opracował architekt Ludomił Gyurkovich, a rzeźbę wykonał prawdopodobnie Julian Mikołajski (Biriulow, 2007, s. 264-265) (Nicieja, 2011, s. 206). Składa się z części naziemnej w formie zbliżonej do prostopadłościanu. Po jego lewej stronie, prostopadle do frontu, ustawiono kamienną ławę z wysokim oparciem stanowiącą

Ilustracja 10. Grobowiec Gyurkovichów, ok. 1933 r., fot. A. Borowik, 2019.

integralny element kompozycji. Schodkowa niska pokrywa została przerwana przez prostopadle ustawioną płytę z ekspresyjną płaskorzeźbą ukazującą Wskrzeszenie Łazarza i rozbudowaną inskrypcją: „EW. ŚW. JANA R. XI/PANIE BYŚ TU BYŁ/NIE UMARŁ BYBYŁ/BRAT MÓJ***JAM/JEST ZMARTWYCH/WSTANIE I ŻYWOT/KTO WE MNIE WIE/RZY CHOĆBY I U/MARŁ ŻYĆ BĘDZIE/A WSZELKI KTÓRY/ŻYJE A WIE-RZY WE/MNIE NIE UMRZE/NA WIEKI****”. Inskrypcję wykonano jako relief wypukły, prostym, jednoelementowym liternictwem o swobodnym rysunku, a ostro kształtowana forma płaskorzeźby wykazuje inspiracje Art Déco. Do czoła płyty przymocowano metalowy krzyż. Kompozycja frontu jest asymetryczna, podzielona kanelowaną czerwoną kolumną na dwie części. Na lewej umieszczono inskrypcję: „TU/SPOCZYWA SŁUGA CHRY-

Ilustracja 11. Grobowiec Ralskich, 1931 r., fot. M. Bucka, 2010, <https://commons.wikimedia.org>.

Ilustracja 12. Grobowiec Stromengerów, ok. 1935 r., fot. A. Borowik, 2019.

STUSOWY/KS. ADAM GYURKOVICH /*20. VIII.1897+6.V.1933/ PROFESOR GIMNAZJUM IV. IM. JANA DŁUGOSZA/I KAPELAN S.S. KARMELITANEK BOSYCH". W prawej części umieszczono płytę przesłaniającą wejście do grobowca, nad nią inskrypcję: „RODZINA GYURKOVICHÓW” oraz lizenę z pasowym boniowaniem, które również dekoruje bok grobowca.

Modernistyczny, awangardowy charakter ma grobowiec Ludwika Ralskiego (1907-1931) projektu W. Rawskiego z rzeźbą Janiny Reichert-Toth [il. 11]. Ralski był studentem i utalentowanym narciarzem, który zginął pod lawiną na zboczu Wielkiego Wierchu w Sławsku (Biriulow, 2007, s. 265). Kompozycja zrywa z tradycyjnym podziałem na prostopadłościenną tumbę i dekoracyjną fasadę. Patrząc od przodu widzimy rozrzeźbioną, asymetryczną i geometryczną kompozycję złożoną z czystych, skubizowanych form: sześciątów, prostopadłościaków i kuli. Dwa przednie sześciany pełnią funkcję półek na znicze. Oszczędną dekorację stanowi inskrypcja „GRÓB RODZINY RALSKICH” wykonana geometrycznym ale jednocześnie swobodnym, jednoelementowym liternictwem w stylu Art Deco, oraz nieco cofnięta w stosunku do frontu płaskorzeźba szusującego narciarza o zgeometryzowanej formie w tym samym stylu. Przed frontem umieszczono niewielki kwiatnik w betonowym obramieniu.

W omawianej grupie, z uwagi na skalę i wertykalizm wyróżnia się grobowiec Jana i Marii Stromengerów z ok. 1935 r., [il. 12]. Przed prostopadłościenną tumbą ustawiono wysoką, żelbetową konstrukcję

Ilustracja 13. Grobowiec Stanisława Sokołowskiego, ok. 1931 r., fot. A. Borowik, 2019.

złożoną z dwóch pylonów flankujących metalowy krzyż oraz postument z betonowym zniczem i inskrypcją: „RODZINA JANÓW STROMENGERÓW” wykonaną jednoelementową antykąw bezszeryfową. Istotną rolę odgrywa zróżnicowanie faktur tynkowanych powierzchni: od całkowicie gładkich po chropowate, opracowane metodami kamieniarskimi.

W omawianej grupie rzeźba pełna występuje rzadko i dlatego warto zaprezentować wybitne sygnowane dzieło – grobowiec księdza prałata Stanisława Sokołowskiego (1886-1931) zaprojektowany przez B. Wiktora i wykonany w pracowni Iwanowicza [il. 13]. Jego kompozycja jest rozczłonkowana i składa się z wysokiego prostopadłościennego sarkofagu, na którym na wysokim cokole, w żelbetowym hemisferycznym obramieniu, umieszczono prosty krzyż i dużą figurę Chrystusa jako Dobrego Pasterza autorstwa Juliana Mikołajskiego, o bardzo miękko modelowanej formie. Przedpołem grobowca jest kwietnik w betonowym obramieniu, a na jego narożnikach ustawiono metalowe zgeometryzowane lampiony.

Również w tej grupie istnieją rozwiązania powtarzalne, np. typ asymetrycznego grobowca z pracowni Iwanowicza zastosowany u Dziubów z ok. 1931 r. Jego cechą charakterystyczną jest fasada skomponowana z dwóch asymetrycznych filarów flankujących prostą płytę zasłaniającą wejście do grobowca. Wyższego wysuniętego przed lico, zdobionego boniowaniem, oraz niższego, gładkiego i cofniętego, prawie zrównanego z płytą. Jego gładką powierzchnię wykorzystano jako miejsce dla inskrypcji.

W grobowcach z pierwszego trzydziestolecia XX w. dużą rolę odgrywa sposób opracowania powierzchni naturalnego i sztucznego kamienia. Szraflowanie, nacinanie, groszkowanie oraz inne techniki kamieniarskie przyczyniają się do uzyskania ciekawych efektów fakturalnych i podkreślenia wybranych fragmentów kompozycji.

4. Twórcy

Grobowiec to struktura, która zazwyczaj łączy w sobie kilka dziedzin: sztuki piękne, czyli architekturę i rzeźbę oraz umiejętności rzemieślnicze, czyli kamieniarstwo dlatego w większości przypadków końcowe dzieło jest wynikiem współpracy architekta jako projektanta, rzeźbiarza opracowującego dekorację rzeźbiarską i kamieniarza jako wykonawcy.

Wiele z zaprezentowanych grobowców powstało w pracowni kamieniarskiej Tadeusza Iwanowicza (1885-1944), który w kilku źródłach występuje

jako architekt, jednak faktycznie miał wykształcenie rzeźbiarskie, ponieważ ukończył lwowską Szkołę Przemysłową w dziedzinie rzeźby dekoracyjnej. Jako budowniczy działał na podstawie koncesji otrzymanej w 1925 r. Jego współpracownikami były znaczące postaci lwowskiego środowiska artystycznego, m. in. architekci Wincenty Witold Rawski i Bronisław Wiktor oraz rzeźbiarze Aleksander Bohuss i Julian Mikołajski (Biriulow, 2007, s. 263). Stanisław Nicieja podaje informację, że Iwanowicz współpracował również z pracownią kamieniarską Ludwika Makolondry (Nicieja, 2011, s. 188). Można domniemywać, że w niektórych wypadkach oferował klientom gotowe rozwiązania i dysponował katalogiem nagrobków i grobowców, czego może dowodzić pojawienie się tego samego typu kilkakrotnie. I tak grobowiec Baschów ma swój bliźniaczy odpowiednik u Minkiewiczów, a asymetryczny typ nagrobka pojawia się zarówno u Kühn-Jazłowińskich jak i Dwernickich.

Współpracujący z Iwanowiczem Bronisław Wiktor (1886-1961) był architektem i malarzem. W latach 1905-1913 studiował na Wydziale Architektury Politechniki Lwowskiej oraz w prywatnej szkole artystycznej Stanisława Kaczora-Batowskiego. Przed wojną pracował we Lwowie na Politechnice oraz w Szkole Przemysłu Artystycznego. Projektował nie tylko budynki, ale również architekturę sepulkralną, w tym omówione grobowce na Cmentarzu Łyczakowskim: Glattych, Lefkich i Tarnawieckiego oraz Sokołowskiego. Był również autorem nagrobków Gustawa Müldnera (po 1933 r., z J. Mikołajskim) i Wilhelma Stanka (ok. 1920, z Z. Kurczyńskim).

Drugim ważnym współpracownikiem Iwanowicza był Wincenty Witold Rawski (1893-1962) architekt o dużym talencie rzeźbiarskim i malarskim (Kunkel, 1987, s. 670-671), (Czerner, 1962, s. 423), (Nicieja, 1990b, s. 390; 2011, s. 188). W 1922 r. ukończył architekturę na Politechnice Lwowskiej, a przed wojną pracował w Zarządzie Miejskim we Lwowie m. in. przy konserwacji zabytków. Współpracował również z lwowskimi zakładami kamieniarskimi: Matusiewiczza, Zagórskich, Makolondry i Tyrowicza. W pracowni Iwanowicza powstały grobowce: Juhrow, Sobińskich, Edelmanów, Ralskiego (Biriulow, 2007, s. 264), Józefa Nogaja, Karola Brzozowskiego, Franciszka Jaworskiego, Franciszka Majchrowicza,

Józefa Kallenbacha, Strońskich i Komorowskich, Władysława Gawlińskiego, Stefana Janellego, Felsztynów, a także Skibińskich. Na Cmentarzu Obrońców Lwowa Iwanowicz i Rawski wykonali: pomnik bohaterów spod Rarańczy oraz nagrobki Kamieńskich i gen. Wacława Iwaszkiewicza (Biriulow, 2007, s. 263; Nicieja 2011, s. 187). Nicieja następująco scharakteryzował styl architekta: „W jego twórczości przeplatają się wątki treściowo nawiązujące do świata antyku i biblijnych opowieści. Są to najczęściej reliefy figuratywne, w których istotnym czynnikiem kompozycyjnym jest światłocień. Pomniki tego artysty uderzają monumentalnym zacięciem z wyraźną skłonnością do geometrycznej stylizacji i eksponowania architektonicznej konstrukcji” (Nicieja, 1990b).

Wiktor i Rawski byli autorami architektury najciekawszych dzieł utrzymanych w stylistyce Art Déco i jego lokalnej odmianie tzw. stylu wschodnio-małopolskim, w których bardzo istotną rolę odgrywała dekoracja rzeźbiarska.

Rawski współpracował z utalentowanymi rzeźbiarzami – Janem Matusiewiczem i Janiną Reichert-Toth. Matusiewicz (1867- po 1943) miał firmę kamieniarską we Lwowie. Ukończył Szkołę Przemysłową tamże, a następnie praktykował u Henryka Periera (Nicieja, 2011, s. 187). Reichert-Toth (1895-1986) uczyła się we lwowskiej Szkole Przemysłowej i krakowskiej Akademii Sztuk Pięknych u Konstantego Laszczki (Biriulow, 2007, s. 271-274). Przed wojną działała głównie we Lwowie, początkowo jako nauczycielka rysunku, później rzeźbiarka w pracowni kamieniarskiej Ludwika Tyrowicza, a następnie otworzyła własną firmę. Wykonywała bardzo wiele rzeźb ołtarzowych, w tym do ołtarza głównego świątyni św. Elżbiety we Lwowie (1928-1934). Na Cmentarzu Łyczakowskim stworzyła dekorację grobowca Ralskiego. Przypisuje się jej także figurę z nagrobka Szaynowskich.

Z pracownią Iwanowicza współpracowali również rzeźbiarze Aleksander Bohuss i Julian Mikołajski. O Bohussu w dzisiejszym stanie badań wiadomo niewiele. Od 1923 do 1944 r. pracował w lwowskiej Szkole Przemysłowej, późniejszym Instytucie Sztuk Plastycznych. Na Cmentarzu Łyczakowskim był współautorem nagrobków Nogaja i Brzozowskiego. Mikołajski (1904-1952) ukończył lwowską Szkołę Przemysłową, gdzie do 1943 r. był zatrudniony jako

asystent. Wykonywał nie tylko dzieła sepulkralne, ale także rzeźby dla kościołów w Wołkowie, Rudkach i Starej Soli (Biriulow, 2007, s. 263-264). Konserwował również zabytki. Wśród jego dzieł można wymienić: pomnik bohaterów spod Rarańczy oraz nagrobki Kamieńskich i gen. Iwaszkiewicza (tamże). Biriulow przypisuje Mikołajskiemu płaskorzeźbę Matki Boskiej na nagrobku jego rodziców (1929-1930), figurę Dobrego Pasterza na grobowcu Sokołowskiego i anioła u Gustawa Müldnera na Cmentarzu Obrońców Lwowa (po 1933 r., proj. B. Wiktora) (Biriulow, 2007, s. 264).

Z Bronisławem Wiktorem współpracował rzeźbiarz Zygmunt Kurczyński (1886-1954), który ukończył lwowską Szkołę Przemysłową u Tadeusza Wiśniowieckiego i Juliusza Beltowskiego. Następnie kształcił się w krakowskiej Akademii Sztuk Pięknych, Monachium i Paryżu, gdzie pracował jako kamieniarz w pracowni samego Augusta Rodina (Nicieja, 2011, s. 174-179). Po powrocie do Lwowa tworzył rzeźbę architektoniczną budynków użyteczności publicznej i kamienic. Na Cmentarzu Łyczakowskim wykonał rzeźby nagrobków i grobowców Tadeusza Rutowskiego, Wilhelma Stanka oraz Władysława Grzędzielskiego. Nicieja przypisuje mu dekorację dwóch innych nagrobków – Bolesława Choma (zm. 1925 r.) oraz Piotra Kiniarza (1879-1940) (Nicieja, 2011, s. 177). Po wojnie związał się z Wrocławiem, gdzie wykładał na Politechnice.

Twórcą architektury sepulkralnej o modernistycznym, ale też klasycyzującym charakterze był architekt i rzeźbiarz Józef Różyski (1898-1974). Studiował w Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie oraz Wydziale Architektury Politechniki Lwowskiej. Po ukończeniu studiów w 1932 r. wykładał na swojej macierzystej uczelni oraz w Państwowej Szkole Technicznej (późniejszym Państwowym Instytucie Sztuk Plastycznych). Po 1945 r. kontynuował pracę jako dydaktyk w Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie. Współpracował z lwowskim zakładem kamieniarskim Aleksandra Króla (1883-1959) oraz rzeźbiarzem Józefem Starzyńskim. Do jego najważniejszych dzieł należą pomniki Lotników Amerykańskich i Piechurów Francuskich na Cmentarzu Obrońców Lwowa (z J. Starzyńskim). Na Cmentarzu Łyczakowskim

opracował projekty grobowców i nagrobków: Obmińskiego (zm. 1932), Władysława Szaynoka (ok. 1928, z A. Królem) i Ludwika Czarnowskiego (1937).

Współpracownik Różyskiego rzeźbiarz Józef Starzyński (1890-1961) był absolwentem wiedeńskiej Akademii Przemysłu Artystycznego. W latach 1924-1928 pracował jako asystent na Wydziale Architektury Politechniki Lwowskiej, wykładał również w lwowskiej Szkole Technicznej. Po 1946 r. osiadł w Zakopanem (Nicieja, 2011, s. 205).

Ludomił Gyurkovich (1899-1980), ostatni z twórców zaprezentowanej grupy dzieł, w przypadku architektury, również tej sepulkralnej wypowiadał się w formach modernistycznych w ich skrajnej, awangardowej odmianie. W 1926 r. ukończył architekturę na Politechnice Lwowskiej. Przed wojną pracował w Urzędzie Miasta we Lwowie, następnie w Mościcach i Łucku. Wykładał na macierzystej Politechnice i prowadził własne przedsiębiorstwo budowlane. Po wojnie związał się z Kielcami jako architekt okręgowy i dyrektor „Inwestprojektu”. Był autorem projektów budynków użyteczności publicznej, kościołów, prowadził także prace konserwatorskie, m. in. Kamienicy Królewskiej we Lwowie (Biriulow, 2007, s. 273).

Jurij Biriulow wymienia innych artystów, którzy tworzyli sztukę sepulkralną w tym czasie, jednak ramy niniejszego artykułu nie pozwalają na prezentację ich sylwetek. Są to rzeźbiarze: Luna Drexlerówna, Marian Spindler, Ryszard. S. Plichal, Piotr Wójtowicz, Bronisław Sołtys, Andrzej Albrycht, Michał Wesołowski, Mychajło Zastawny, Sergiusz Łytwynenko, Antin Pawłos i Mychajło Jackiw oraz architekci:

Roman Voelpel, Otton Fedak, Aleksander Łuszczyński i Marian Nikodemowicz (Biriulow, 2007, s. 262-266; Kwiatkowska-Frejlich, 2020, s. 139-141).

W artykule starano się ukazać różnorodność kierunków architektonicznych w sztuce sepulkralnej powstającej w pierwszym trzydziestoleciu XX w., poczynając od klasycyzmu, poprzez Art Déco i tzw. styl wschodnio-małopolski, aż po awangardowy modernizm. Określono również ich cechy i podłoże ideowe. Zaprezentowano dzieła z Cmentarza Łyczakowskiego reprezentatywne dla tych kierunków oraz środowisko ich autorów – lwowskich architektów, rzeźbiarzy i kamieniarzy.

Badania doprowadziły do wniosku, że sztuka sepulkralna powstająca na lwowskiej nekropolii w pierwszym trzydziestoleciu XX w. podlegała intensywnym zmianom od tradycyjnych form po nowoczesne. Było to spowodowane dynamiką jej rozwoju w tym czasie, ale także po prostu modą na pewne rozwiązania. Katalizatorem tych zmian była wysoka świadomość artystyczna mecenasów oraz twórców: właścicieli firm kamieniarskich, architektów, rzeźbiarzy i kamieniarzy.

Tematyka typologii, stylistyki i atrybucji dzieł, które powstawały w pierwszym trzydziestoleciu XX w. na Cmentarzu Łyczakowskim we Lwowie wymaga przeprowadzenia dalszych badań. Nie tylko dlatego, że jest ich mało, ale również z tego powodu, że elementami zespołu są obiekty wartościowe pod względem artystycznym, których twórcy pozostają anonimowi i tylko dalsze poszukiwania archiwalne, empiryczne i równoległe prowadzona analiza formalna i porównawcza mogą doprowadzić do ustalenia ich autorów.

Bibliografia

Biriulow, J. (2007). *Rzeźba lwowska od połowy XVIII wieku do 1939 roku. Od zapowiedzi klasycyzmu do awangardy*. Warszawa: Wydawnictwo Neriton.

Borowik, A. (2010). „Domek Zosieńki” dzieło lwowskiego art déco z cmentarza łyżczakowskiego. (W:) A. Czyż, B. Gutowski (red.), *Sztuka cmentarzy w XIX i XX wieku*, 145-164. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego.

Borowik, A. (2012). O jednej z odmian narodowego romantyzmu. „Styl wschodnio-małopolski”: geneza, twórcy, przykłady. (W:) A. Betlej, A. Markiewicz, A. Dworzak (red.), *Sztuka Kresów Wschodnich*, t. 7, 207-254, Kraków: Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Borowik, A. (2015). Sardelkowość i głowy kapusty czyli o dekoracji tak zwanego stylu wschodnio-małopolskiego. (W:) Z. Chlewiński (red.), *Polskie art déco. Materiały piątej sesji naukowej Polskie Art Déco*, 208-226, Płock: Muzeum Mazowieckie w Płocku.

„Bronisław Wiktor.” (Za:) <https://cmentarzlyczakowski.pl/rzezbiarze/bronislaw-wiktor> (dostęp: 25.09.2024).

- Czerner, O. (1962). Wincenty Witold Rawski (4.III.1893-4.VII.1962). *Biuletyn Historii Sztuki*, 423.
- Figol, R., Krysa, L. (2006). *Личаківський Некрополь*. Lwów: Centr Europy.
- „Funkcjonalizm.”. *Encyklopedia PWN*. (Za:) <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/funkcjonalizm;3903292.html> (dostęp: 9.09.2024).
- „Jadwika Rzyszczeńska, Adam Gorajski, Kazimierz Gorajski.” (Za:) <https://lychakivcemetry.org/karty-nagrobkow/jadwika-rzyszczeńska-adam-gorajski-kazimierz-gorajski-2> (dostęp: 24.09.2024).
- „Janina Reichert-Toth.” (Za:) <https://cmentarzlyczakowski.pl/rzezbkarze/janina-reichert-toth> (dostęp: 24.09.2024).
- Kozakiewicz, S. (1996). *Słownik terminologiczny sztuk pięknych*. Warszawa: PWN.
- Kunkel, R.M. (1987). Rawski Witold. (W:) E. Rostworowski (red.), *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXX, 670–671, Kraków: Polska Akademia Umiejętności.
- Kwiatkowska-Frejlich, L. (2020). *Marian Nikodemowicz architekt lwowski*. Lublin: Muzeum Narodowe w Lublinie.
- Łoza, S. (1954). *Architekci i budowniczowie w Polsce*. Warszawa: Budownictwo i Architektura.
- Łupij, G. (1996). *Личаківський Цвинтар*. Lwów: Kamieniar.
- „Modernizm.” *Encyklopedia PWN*. (Za:) <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/modernizm;3942542.html> (dostęp: 9.09.2024).
- Nicieja, S. (1988). *Cmentarz Łyczakowski we Lwowie w latach 1786-1986*. Wrocław: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich.
- Nicieja, S. (1990a). *Cmentarz Obrońców Lwowa*. Wrocław: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich.
- Nicieja, S. (1990b). Pomniki artystyczne na Cmentarzu Łyczakowskim we Lwowie. *Rocznik Historii Sztuki*, 18, 311-399. <https://doi.org/10.11588/diglit.13595.8>
- Nicieja, S. (1998). *Łyczaków. Dzielnica za Styksem*. Wrocław: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich.
- Nicieja, S. (2011). *Ogród snu i pamięci. Dzieje Cmentarza Łyczakowskiego we Lwowie oraz ludzi tam spoczywających w latach 1786-2010*. Kraków-Opole: Wydawnictwo MS.
- Olszewski, A.K. (1967). *Nowa forma w architekturze polskiej 1900-1925: teoria i praktyka*. Wrocław: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich.
- Olszewski, A.K. (1966). Nurt dekoracyjno-ekspresjonistyczny w architekturze polskiej w latach 1908-1925 (tzw. „szkoła krakowska”). (W:) K. Piwocki (red.), *Studia z Historii Sztuki*, t. 10, 72-128, Wrocław: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich.
- Prętczyński, Z. (2005). *Wspomnienia o profesorach Wydziału Architektury Politechniki Wrocławskiej (z lat studiów 1947-1952)*. Wrocław: Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej.